

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱԶԱԶՆՈՒՆՈՒ ԳԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ
ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ
ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼՈՒ ԳՈՐԾՈՒՄ

Հայաստանի Հանրապետությունը կազմավորման առաջին իսկ օրից գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ծանր դրության մեջ: Օսմանյան թուրքիայի 1918թ. արշավանքի հետևանքով երկրի տնտեսությունը մեծապես քայքայվել էր: Գյուղացիությունը ցանք չէր կատարել կամ տեղահանվել էր հնձից առաջ: Վրա էր հասել անխուսափելի սովը, որի ուղեկիցում էր համաճարակը: Որոշ տվյալների համաձայն 6 ամսվա ընթացքում սովի և համաճարակային հիվանդությունների հետևանքով մահացել էր 180 հազար մարդ: Միայն արտակարգ միջոցները կարող էին փրկել ժողովրդին, սակայն երկրի ներքին հնարավորությունները չնչին էին: Միակ միջոցը դոսի օգնությունն էր: 1919թ. հունվարի 27-ին Հայաստանի կառավարությունը, քննարկելով «միևսուր-նախագահի զեկուցումը և օրինագիծը Եվրոպա և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ միևսուր-նախագահի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկելու մասին» որոշեց «օրինագծին հավանություն տալ և ներկայացնել Հայաստանի խորհրդին՝ ի հաստատություն, հայտնելով շտապողականություն»: Փետրվարի 4-ին Հայաստանի խորհուրդը (խորհրդարան) ընդունեց հետևյալ օրենքը.

«1. Հանձնարարել միևսուր-նախագահին ուղևորվել Եվրոպա և Ամերիկա: Դիմել Հայաստանի խորհրդի անունից Համաձայնության պետությունների և Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարություններին և խնդրել նրանց օգնությունը՝ ներմուծելու Հայաստան պակասող պարենը և առաջին անհրաժեշտության ուրիշ ապրանքները:

2. Ուղևորության ծախսերը ծածկելու համար բացել միևսուր-նախագահին 550000 ռուբլու վարկ»¹:

Փետրվար 13-ի լրացուցիչ օրենքով միևսուր-նախագահի Հովհ. Քաջազնունուն իրավունք տրվեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անունից ստորագրել «ամեն տեսակ պայմաններ, պայմանագրեր, պարտավորություններ, վարկային գործողություններ ու գործարքներ և այլ ակտեր, որոնք առնչվում են փետրվարի 4-ի օրենքով նրա վրա դրված առաքելության կատարման հետ, այլ անձանց վերավստահելու իրավունքով»²:

¹ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ.199, ց.1, գ.21, ք.150

² Նույն տեղում, գ.21, ք.151, Կառավարության լրաբեր, թիվ 9, 26 փետրվարի. 1919:

Փետրվարի 17-ին Յովհ. Քաջազնունին մեկնեց Թիֆլիս՝ թույլտվություն ստանալու արտասահմանյան ուղևորության համար։ Վրաստանում անգլիական ներկայացուցչության միջոցով համապատասխան դիմում հղվեց Անգլիայի կառավարությանը, սակայն պատասխանը ձգձգվեց և Քաջազնունին առժամանակ վերադարձավ Երևան։ Հայաստանի կառավարությունը խնդրին նորից անդրադարձավ 1919թ. մայիսին։ Մայիսի 7-ին քննարկվեց Փարիզում գործող Հայաստանի պետական պատվիրակության ղեկավար Ավետիս Ահարոնյանից ստացված Ապրիլի 22-ի և 27-ի հեռագրերը³ (հավանաբար վերաբերվել է թույլտվությանը) և կայացրեց որոշում. անհրաժեշտ համարել մինիստր – նախագահ Յ. Քաջազնունու ուղևորումը Համաձայնության պետությունների երկրներ, վերապահելով նրան իր հետ երկու քարտուղար վերցնելու իրավունքը։ Քաջազնունուն պարտավորեցվեց առաջիկա միստին ներկայացնել ուղևորության ծախսերի նախահաշիվը և հաստիքները, իսկ նախարարներին՝ կազմել Հայաստանի համար անհրաժեշտ պարենամթերքների ցուցակը՝ Փարիզ ուղարկելու համար։ (Հիշյալ որոշման մեջ արձանագրված է, որ Փարիզից Հայաստան է մեկնել «Ամատուլ» նավը, 100000 ֆրանկ արժողությամբ ապրանքներով։ Դա արտասահմանից ստացված առաջին օգնությունն էր)։

Երկու օր անց, մայիսի 9-ին, Հայաստանի կառավարությունը, արձակուրդում գտնվող խորհրդի փոխարեն, օրենք ընդունեց Եվրոպա և Ամերիկա մեկնելու համար Յ. Քաջազնունու առաքելությանը 300000 ֆրանկ գումարով վարկ տրամադրելու մասին։ Յ. Քաջազնունին Փարիզ հասավ հունիսի 14-ին¹։ Նա արտասահմանում մնաց բավական երկար, չնայած մեկնել էր երեք ամսով։ 1919թ. հունիսի 22-ին Փարիզից՝ իր կնոջն ուղարկած նամակում հայտնում է. «Տնտեսական հարցը բարեհաջող կերպով լուծվում է հենց այժմ և ետ։ Ըստ երևույթին մենք հնարավորություն պիտի ունենանք բավականին խոշոր գումարի (25-30 միլիոն ֆրանկի) ապրանքներ գնել ամերիկացիներից բավականին մատչելի գներով, և որ մեզ համար ամենից կարևորն է՝ ոչ կանխիկ դրամով, այլ մի քանի տարվա վարկով»²։ Իսկ օգոստոսի 7-ին Քաջազնունին Հայաստանի կառավարության անունից պայմանագիր է ստորագրել «Չիկագոյի ինտերնացիոնալ միացյալ ընկերության» ներկայացուցիչների հետ, որով ընկերությունը պարտավորվել էր մինչև 50 միլիոն դոլլար գումարի ապրանքներ մատակարարել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը։

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 183, ք. 32։

¹ Աինչև այժմ ուսումնասիրողներին հայտնի չէր Քաջազնունու Փարիզ հասնելու օրը։

² Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Յ. Քաջազնունու ֆոնդ, թիվ 4212, գ. 143, ք. 1։

Ըստ այդ պայմանագրի, իրենք՝ ներքո ստորագրողները, մի կողմից Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, որի լիազոր ներկայացուցիչն է Մինիստրների հորհրդի նախագահ պ. Քաջազնունին, իսկ մյուս կողմից Չիկագոյի միջազգային միացյալ ընկերությունը, որի ներկայացուցիչներն են պ. Ռենարը և պ. Ժյունկեյը և ունեն հավաստագրեր վերատեսուչ պ. Լազոկեից, Փարիզում կնքում են հետևյալ պայմանագիրը, ըստ որի, հողված 2-ում ասվում է, որ Հայաստանի կառավարությունը մատակարարվող ապրանքի համար գանձարան է վճարելու բոնդերով՝ նկատի առնելով, որ այդ բոնդերը դեռ բաց չէր թողնված, քանի որ Չիկագոյի միջազգային միացյալ ընկերությունը ապրանքների մատակարարումը ժամանակավորապես կատարում է մուրհակներով: Մինիստրների հորհրդի նախագահը պարտավորվում է հնարավորին չափ կարճ ժամանակամիջոցում Հայաստանի պառլամենտին ներկայացնել պետական բոնդեր բաց թողնելու նախագիծ: Իսկ մուրհակները 6 ամսվա ընթացքում պիտի երեք անգամ վերանորոգվեն, որոնք ներկայացնելու են ապրանքի դրամագույնը՝ պայմանավորված գնով, և երկամյա օգուտը՝ 12%-ով հաշված, որը մի տարվա համար կանխավճարվելու է: Մուրհակները Չիկագոյի միջազգային միացյալ ընկերությունը կարող է զեղջել: Մուրհակներին փոխարինող բոնդերը բաց են թողնվելու սույն պայմանագրի մեջ հիշատակված պայմաններով³:

Այս կապակցությամբ Քաջազնունու Փարիզից ուղարկած սեպտեմբերի 30-ի հեռագրում, որը ստացվել է հոկտեմբերի 3-ին, ասվում է, թե Չիկագո ընկերությունը պայմանագիր է կնքել: 50 միլիոն դոլարի արժողությամբ ապրանք կարելի է հանձնել Բաթումում: Վարկի ժամկետը 3 տարի է: Նախնական համաձայնությունը մուրհակով և Հանրապետության բոնդով է: Պետք է շտապեցնել մուրհակով և գանձարանի բոնդով որոշումը: Հ. Քաջազնունին Ամերիկա էր մեկնելու հոկտեմբերի 1-ին⁴: Հայաստանի կառավարությունը այդ 50 միլիոն դոլարի դիմաց նրանց տրամադրության տակ է դնում համապատասխան թվով արտաքին փոխառության օբլիգացիաներ, որն իսկույն իրացվում է ամերիկյան բանկերում:

Քաջազնունին դիմել էր ամերիկյան կառավարությանը Հայաստանին օգնելու համար: Հոկտեմբերին նա արդեն Ամերիկայում էր:

Ֆրանսիայից Ամերիկա նրա ճանապարհվելու վերաբերյալ տեղեկություններ է հաղորդում Փարիզում Հայաստանի կառավարական պատվիրակության ղեկավար Ավ. Ահարոնյանը 1919 թ. հոկտեմբերի 28-ի վարչապետ և արտգործնախարար Ալ. Խատիսյանին ուղարկած

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 20, ք. 152-155:

⁴ Նույն տեղում. գ. 355, ք. 210:

նամակում: Մեկնումը էնֆիաջյանի և Փիրալյանի՝ հետ տեղի է ունեցել հոկտեմբերի 1-ին: Ընդ որում տնտեսական-ֆինանսական խնդիրներից զատ, գրել է Ավ. Ահարոնյանը, «պ. Քաջազունին մեր պնդումի վրայ յանձն առաւ զբաղուել նոյնպէս քաղաքական խնդիրներով»: Այնուհետև նամակագիրը ավելացնում է, թե մեր քաղաքական խնդիրը ղեկավարելու համար ուղարկվում է նաև զինվորական առաքելություն գեներալ Բագրատունու գլխավորությամբ «որոնք Ամերիկայում պիտի պարզեն մեր զինվորական կարիքների չափը և խնդրեն զինվորական անմիջական օգնություն» (այս առաքելությունը մեկնելու էր նոյեմբերի 1-ին):²

Եվրոպայում և Ամերիկայում գտնվելու տևական ժամանակաշրջանում Հովհ. Քաջազունին լայն գործունեություն ծավալեց Հայաստանին պետությունների ու ընկերությունների կողմից տնտեսական օգնություն կազմակերպելու, ինչպես նաև սփյուռքահայ շրջանակների հետ կապեր հաստատելու՝ այդ ուղին ևս օժանդակության գործին ծառայեցնելու համար: Բավական է ասել, որ նա ստորագրել է 37 հազար տոննա ալյուրի պարտամուրհակ, մոտ 4.5 միլիոն դոլար արժողությամբ: Հետաքրքրական է նաև Նյու-Յորքից Քաջազունու նամակը ուղղված Ալ. Խատիսյանին (փետրվար 23, 1920թ.) որտեղ հայտնում է. «Փոխառության թողարկման գործի մասնատումը երկու մասի՝ բաժնետոմսերի տպագրությունը Եվրոպայում, Ահարոնյանի պատվիրակության ջանքերով և դրանց իրացումը Ամերիկայում՝ իմ միջոցով, տեխնիկական բնույթի բացահայտ դժվարություններ է առաջ բերում: Ահարոնյանը չի կարող թողարկման հատուկ օրենքներ մշակել (սահմանված կարգի համաձայն), քանի որ այդ օրենքները պետք է մշակվեն՝ նախապես համաձայնության գալով նրանց հետ, ովքեր կհամաձայնեն իրենց մոտ ներդնել մեր բաժնետոմսերը, ասել է թե՛ փոխանակել դրանք ապրանքի հետ (ինչ խոսք, կանխիկ դրամ ստանալու որևէ հույս չենք տածում): Այս հարցով կապ եմ պահպանում Ահարոնյանի հետ: Ստիպված եմ այս տեղից նրան ուղարկել պատրաստի «օրենքներ»: Ամենագլխավոր հարցը այնպիսի բանկատերեր գտնելն է, որոնք համաձայնության գալով խոշոր առևտրական տների հետ, կհամաձայնեն իրենց վրա վերցնել մեր փոխառության իրացումը: Այս ուղությամբ աշխատանք տանում ենք արդեն, բայց հաջողության երաշխիքները չնչին են: Կա երկու հանգամանք, որ արմատապես խափանում է մեր բոլոր ջանքերը: Նախ, այս տեղ այն համոզմունքն է ձևավորվել, թե առանց մանդատների մեր պետությունը չի կարող գոյատևել, իսկ մանդատներ վերցնել ոչ ոք չի ուզում: Այն, որ Միացյալ Նահանգները, մինչև այսօր չեն ճանաչել մեր ինքնուրույնությունը, ուղղակիորեն վկայում է (նրանց տեսակետից) մեր անկենսունակությունը:

¹ Էնֆիաջյան – ՀՀ ֆինանսների նախարար: Փիրալյան – տնտեսության և վիճակագրության մասնագետ:

² ՀՀ ԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 395, թ. 6-7:

եվ երկրորդ, մենք կայունորեն ձեռք ենք բերել սնանկացած ու աղքատ, բացարձակապես ոչինչ չունեցող, ապրանքափոխանակության որևէ ձևի անընդունակ երկրի համբավ: Մեզ պետք է օգնություն, բայց՝ անվերադարձ ու անշահախնդիր: Այս տեսակետը հիմնականում տարածում է Մերձավոր Արևելքի Կոմիտեն, որն ուզում է գուք արթնացնել մարդկանց սրտերում: Պարզ է, որ դա կարող է բարի մարդկանց մղել բարեգործության, բայց առևտրականը կամ բանկատերը բնավ չի խրախուսի նման անվստահելի վարկատուին վարկ բաց թողնելը: Այնուհանդերձ, դեռ մի քիչ (շատ փոքր) հույս ունենք գտնելու մեր բաժնետոմսերի ներդրման տարբերակը: Փորձում ենք վստահություն ներշնչել մեր ու մեր ապագայի հանդեպ: Փորձում ենք հավատացնել, որ թեև աղքատ ենք հիմա, բայց բոլոր տվյալներն ունենք, որպեսզի արագորեն ոտքի կանգնենք և արդարացնենք մեզ շնորհված վստահությունը:

Սպասելով պարտապանի, որի միջոցով հնարավոր կլիներ իրացնել ողջ փոխառությունը (կամ էլ դրա զգալի մասը), մենք լրջորեն մտածում ենք, անգամ պատրաստվում, իրականացնել դրա մասնակի թողարկումը (առաջին սերիան, 5 միլիոն գումարի չափով), այն փոքր գումարներով ներդնելու և ամերիկացի հայերի ու հենց ամերիկացիների համար, և բուն Հայաստանում: Սա կունենա (բաժնետոմսերի գնորդների համար) ոչ այնքան ֆինանսական գործարքների, որքան հայրենասիրական նախաձեռնության բնույթ: Այս հարցով օրերս խորհրդակցություն ունեցանք Ղաշնակցության Կենտրոնական Կոմիտեում: Որոշ լավատեսներ պնդում են, թե այս եղանակով հնարավոր կլինի ներդնել 5 միլիոն՝ ամբողջությամբ: Հոռետեսները (դրանց թվում և ես) չեն հավատում նման հաջողությանը, բայց ենթադրում են, որ մոտ մեկ միլիոնը կարելի է վաճառել: Այսպես, թե այնպես, ուզում ենք փորձ անել և արդեն պատրաստվում ենք դրան:

Նախապես գրել էի Ձեզ իմ և «Equipment Company»-ի միջև կնքված պայմանագրի մասին: Այդ ընկերության մարդիկ մեծ ոգևորությամբ աշխատում են Վաշինգտոնում: Մեր սեփական իրավախորհրդատու Քեբբայանը նույն պես երկու անգամ մեկնել է Վաշինգտոն: Հաջողության որոշ հույսեր կան: Եթե այս գործը գլուխ գա, մեր երկիրը կարճ ժամանակում կմատակարարվի զգալի քանակությամբ ապրանքներով: Ս. Ս. Shipping Board C^o-ի (նույն այն ընկերության, որը հիմա իրականացնում է մեր փոստային առաքումները) վարչությունը հայտարարել է, որ եթե Ռազմական նախարարությունը համաձայնի մեզ, «Equipment C^o» -ի միջոցով, վարկով բաց թողնել ապրանքներ, ապա նա, իր հերթին, կպարտավորվի դրանք հասցնել Բաթում, դարձյալ վարկով: Դա հսկայապես կթեթևացնի մեր հոգսերը, քանի որ ծովային փոխադրումների համար մեզանից կպահանջվի առնվազն մեկ-մեկուկես միլիոն դոլար կանխիկ գումար: (Ի դեպ, վերջերս ես եղա «Ռոքֆելերի ֆոնդի» տնօրենի մոտ և մեր կառավարության անունից

շնորհակալություն հայտնեցի այն բանի համար, որ ֆոնդն իր վրա է վերցրել մեր 35 հազար տոննա ալյուրը ծովով փոխադրելու բոլոր ծախսերը: Հնարավոր է, որ ապագայում ևս ֆոնդը օգտակար լինի մեզ):

Այսօր Ծովային նախարարությունից գնել են 300 հազար անգլիական ֆունտ (մոտավորապես 8.100 փութ) բիսկվիտ, ֆունտը՝ 4 ցենտ կանխիկ դրամով: Գայթակղվեցի էժանությամբ (իրեն՝ կառավարության վրա ֆունտը նստել է 18 ցենտ):

Հուսով եմ, սա լավ նվեր կլինի մեր զորքերին: Համը շատ անուշ է: Փաթեթավորումը՝ հոյակապ. ամեն 25 ֆունտը տեղավորված է անագով հալափակված թիթեղյա տուփերի, իսկ ամեն զույգ տուփը՝ փայտյա արկղի մեջ: Կշիռը հաշվված է առանց տարայի (Netto), այսպիսով մետաղյա տուփերը (թվով՝ 12 հազար հատ) և փայտյա արկղերը (6000 հատ) ձրի են նստել մեզ վրա: Մուծել են 1200 դոլար կանխավճար (համարյա՝ վերջին կոպեկներս): Գնել են այն հաշվարկով, որ Դաշնակցության Կենտրոնական Կոմիտեն խոստացել է մեզ 100 հազար դոլարի փոխատվություն տալ: Սպասում են փոխանցումին, որպեսզի վճարեն մնացած գումարը և զբաղվեն ընդունում-առաքումով: Մտածում են ուղարկել նույն՝ U. S. Shipping Board C^o-ի շոգենավերով, որոնք բերելու են մեր ալյուրը:

(Ի հաշիվ Դաշնակցության կողմից մեզ համար բացվող 100 հազար դոլար վարկի, Ահարոնյանին է փոխանցվել մոտ 23 հազար դոլար (6.500 անգլիական ֆունտ)՝ Լոնդոնում մեր թղթադրամանիշների տպագրության պարտքերը մարելու համար: Դաշնակցության պարտքը մտադիր են վերադարձնել ամերիկացի հայերից մեր ստանալիք փոխառության գումարներից)»¹:

Ամփոփելով Հ. Քաջազնունու եվրոպա և Ամերիկա առաքելության մասին մեր քննարկումը, նշենք, որ այն ունեցավ դրական նշանակություն, քանի որ նրա դիմումներն ու խնդրագրերն արագացրեցին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կողմից սովահար հայ ժողովրդին ուղարկվելիք օգնությունը: Այնուհանդերձ Հ. Քաջազնունուն չհաջողվեց ԱՄՆ-ի հետ լուրջ պայմանագիր կնքել Հայաստանին վարկ տրամադրելու գործում: Ինչպես նշում է Սիմոն Վրացյանը, Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը (Հ. Քաջազնունի և Ջոր. Բագրատունի) Ամերիկայից մեկնեցին առանց շոշափելի արդյունքների: Իրենց առաքելության անհաջողության գլխավոր պատճառներից մեկը ԱՄՆ-ում կուսակցական պայքարն էր: Հանրապետականներն ամեն առիթով հակառակվում էին Վ. Վիլսոնի առաջարկներին, իսկ վեջինիս և գործադիր իշխանության ու կոնգրեսի հարաբերություններն այնքան լարված էին, որ գործադիր իշխանությունը չէր կարողանում որևէ քայլ անել չնայած որ գործադիր մարմնի իրավասության սահմանների մեջ էր Հայաստանին

¹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, ք. 34-40:

թէ՛ նյութական և թէ՛ ռազմական օգնություն ցույց տալը: Այդ է հավաստում Հ. Քաջազնունին 1920թ. հունիսի 26-ին Համո Օհանջանյանին ուղղված իր նամակում. «(ԱՄՆ – Հ. Մ.) Նախագահական ընտրությունների շուրջ կատարվող պայքարը օրհասական եղավ մեր գործի համար»:² Արտասահմանում բազմաթիվ խոչնդոտներից և դժվարություններից հետո էլ, Հ. Քաջազնունին մնում էր լավատես իր երկրի ապագայի հանդեպ: «Օայրահեղ թշվառությունը այն աստիճան խեղել է մեզ,- գրել է նա իր կնոջը՝ Սաթենիկին, - որ անընդունակ ենք դառել զնահատելու արդեն կատարված իրողությունը և հավանական հեռանկարները: Հինգ տարի առաջ Հայաստանը լոկ աշխարհագրական տերմին էր, իսկ իբրև քաղաքական միավոր՝ հեռավոր երազ էր, որի մասին ամենահանդուգն մտքերն անգամ չէին համարձակվում բարձր խոսել: Այսօր Հայաստանի Հանրապետությունը փաստ է արդեն: Թող որ այդ հանրապետությունը փոքր ու աղքատ լինի, թող ժողովուրդը ենթարկված լինի սովի ու համաճարակի, դա անցողակի բան է: Փաստը արդեն կատարվել է, և չկա աշխարհիս երեսին այն ուժը, որ կարողանա բնաջինջ անել պատմության էջերից կատարված փաստը: 500 տարի ստրուկ լինելուց հետո, մի ժողովուրդ վերածնվում է ազատ և ինքնուրույն կյանքի համար»:³

Այսպիսով, սովամահության դատապարտված հայ ժողովրդի համար դրսի օգնությունն ունեցավ փրկարար նշանակություն, որի կազմակերպման գործում իր համեստ լուծման ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին:

² Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, ք. 102-128:

³ ՉԱԹ, Հ. Քաջազնունու ֆոնդ, քիվ 4212, գ. 139, ք. 6: